

NAXÇIVAN DIYARINDA XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN TARİXİ COĞRAFİYAYA TƏSİRİ

NURLANA ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliyevanurlana71@gmail.com

Giriş

XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri sənətkarlıq olmuşdur. Bu dövrdə bir çox sənət sahələri inkişaf etmiş və burada müxtəlif sənətkarların cəm olduğu sənətkarlıq mərkəzləri yaradılmışdır. Naxçıvan ustalarının hazırladıkları sənətkarlıq məmulatları demək olar ki, Yaxın Şərqdə özünəməxsus yer tutmuş və şöhrət tapmışdır. Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Başqa şəkildə desək, sənətkarlıq və onun ayrı-ayrı sahələri bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, digər tərəfdən ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricisi kimi çıxış edirdi.

S.Budaqova yazır ki, Naxçıvan xanlığında elə bir kənd yox idi ki, orada sənətkarlıqla məşğul olunmasın. Kəndlərdə sənətkarlıq müəyyən qədər inkişaf etsə də, sənətkarlıq şəhərlərdə, xüsusilə Naxçıvan xanlığının siyasi və iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində mərkəzləşmişdi. Ancaq S.Budaqova XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid tədqiqatlarında Naxçıvan diyarının əsas şəhərləri olan Naxçıvan və Ordubadda sənətkarlığın o qədər də yüksək səviyyədə olmadığını bildirir [2, s. 25]. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq monoqrafiyasının müəllifi C.Mustafayev isə belə bir fikir söyləyir: “Mövcud materialların təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Naxçıvanın iqtisadi həyatında sənətkarlıq istehsalı həlledici rola malik idi” [6, s. 51]. Göründüyü kimi, eyni problemə dair bir-birinə zidd olan mülahizələr bildirilir. Z.Şahverdiyev isə qeyd edir ki, hər iki halda ifrata varılmışdır. Naxçıvan xanlığında kənd təsərrüfatı ilə sənətkarlığın inkişafı bir vəhdət təşkil edirdi. İstər xanlıq dövründə, istərsə də Rusiya tərkibində Naxçıvan bölgəsində əsas sənətkarlıq mərkəzləri Naxçıvan və Ordubad şəhərləri idi [14, s. 50].

1831-ci il kameral təsvirində Naxçıvan şəhərində olan sənətkarların sənət sahələri üzrə siyahısı da verilir. Buradan aydın olur ki, Naxçıvanda 50-dək sənət sahəsi var idi. Onların içərisində toxucular (126 nəfər), başmaqçılar (56 nəfər), xarratlar (38 nəfər), papaqçılar

(35 nəfər) və b. üstünlük təşkil edirdi [14, s. 82]. Ordubad şəhərində də eyni sənətkarlıq sahələri üstünlük təşkil edirdi. Burada toxucular (177 nəfər), həllaclar (29 nəfər), boyaqçılar (19 nəfər) və b. sayca daha çox idi [15, s. 563].

Sənətkarlığın bir növü olan metalışləmə sənəti hələ qədim dövrdən Naxçıvan diyarında intişar tapmışdır. Ərazinin təbii sərvətlərlə və faydalı qazıntılarla zəngin olması bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Yazılı mənbələrin məlumatı və arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsində yerləşən 400-dən çox mis mədəninin xeyli hissəsi Naxçıvan diyarında yerləşir. Naxçıvan diyarında yerləşən Kültəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar burada yerli xammalla işləyən metalışləmə sənətinin hələ Eneolit dövründə formalaşdığını sübut edir [4, s. 86].

Naxçıvan diyarında metalışləmə sənəti ilə bağlı yayılmış sənət sahələrindən biri də zərgərlik sənəti idi. Zərgərlik metal emalının qədim tarixə malik olan sahələrindən biridir. Azərbaycan xalqının məişətində mühüm yer tutan zərgərlik məmulatlarının yayılma arealı da kifayət qədər geniş olmuşdur. Azərbaycanın ayrılmaz bölgəsi olan qədim Naxçıvan diyarında arxeoloji qazıntılar zamanı zərgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdir. I Kültəpə qədim yaşayış yerində tapılmış qızıl məftildən hazırlanmış sırğa, bilərziklər və s. kimi arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir. X əsr müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycanda zərgərlik sənətinin mühüm mərkəzləri sırasında Naxçıvanın adını çəkmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrün ilk illərinə aid kameral təsvirdə isə Naxçıvanda 18, Ordubad şəhərlərində isə 5 gümüşbəndin çalışdığına rast gəlirik [9]. Bir sözlə, bu sahə ilə məşğul olan sənətkarlar adətən şəhərlərdə məskunlaşmışdır.

Xalçaçılıq Naxçıvan xanlığının ərazisinə daxil olan Dərələyəz mahalının şərq hissəsində daha geniş yayılmışdır. Bölgədə xalça həm şəxsi istifadə, həm də satış üçün hazırlanırdı. Xalçaçılıqla əlaqədar olaraq xanlıqda boyaqçılıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdi [11, s. 65]. XIX əsrdə Naxçıvanda xalça istehsalı artıq kütləvi şəkil almış, yun məmulatı ilə yanaşı, pambıq və ipək saplarla da xalça toxunmuşdur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan şəhərində

6 verst aralıda yerləşən Təzəkənddə xalça toxuculuğunu öyrədən xüsusi kurslar fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, burada xalça toxuculuğunu öyrənənlər arasında kəndli ailələri arasından çıxmış qızlar üstünlük təşkil etmişdir. Məlumatlardan aydın olur ki, Təzəkənd toxuculuğunun inkişaf etdiyi Naxçıvan şəhər ətrafında yerləşən əsas kənd olsa da, bu sahə Nehrəm, Yamxana, Dizə, Qaraçuq, Tumbul kəndlərində də inkişaf etmişdir [13, s. 72-73].

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, xalça toxuculuğu üzrə İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan qəzalar içərisində Naxçıvan qəzası ikinci, Şərur-Dərələyəz qəzası isə üçüncü yeri tuturdu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid rəqəmlər göstərir ki, İrəvan quberniyasının Naxçıvan və Şərur Dərələyəz qəzalarında 1700 ailə bu işlə məşğul olurdu [12, v. 31]. H.Səfərli və S. Hacıyeva öz tədqiqatlarında yazırlar ki, bölgədə istehsal olunan xalçaçılıq məmulatları təkcə bölgə əhalisinin tələbatını ödəmir, bəzi hallarda sıx iqtisadi mədəni əlaqələrin olduğu Cənubi Azərbaycan, Xəzərsahili vilayətlərə və Dağıstana da göndərilirdi [13, s. 73].

Xalçaçılıq sənətindən bəhs edərkən bölgədə mövcud olan digər toxuculuq sənəti haqqında da məlumat vermək lazımdır. XIX əsrdə Naxçıvan diyarının kəndlərində pambıq parça toxuculuğunun geniş yayıldığı və yüksəliş dövrü keçirdiyi haqqında məlumatlar vardır. Azərbaycanda tarixən pambıq parça, o cümlədən bez istehsalının klassik vətəni Naxçıvan olmuşdur. Bölgə öz üstünlüyünü uzun müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında bez parçaları həm şəhərlərdə fəaliyyət göstərən karxanalarda, həm də kənd yerlərində ev şəraitində toxunurdu. Təkcə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən 40 bəzzaz karxanasında çalışan toxucuların sayı 145 nəfərə çatırdı. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, diyarın Naxçıvan, Əlincəçay, Əylis mahallarında çalışan pambıq parça toxucularının sayı 300 nəfərdən çox idi [9, s. 102]. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın digər bölgələrində pambıq parça istehsalı tənəzzülə uğrayıb aradan çıxdığı halda, Naxçıvanda bez toxuculuğu həm kустar sənət, həm də ev peşəsi formasında hələ də davam etməkdə idi. Maraqlı haldır ki, burada bez toxuculuğu təkcə şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdə deyil, həm də kəndlərdə əmtəə istehsalı səciyyəsi daşımaqla satış məqsədi güdmüşdür. Bundan əlavə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də xeyli culfa, başqa sözlə, bez toxuyan (bəzzaz) cəmləşmişdi. Bir qədər əvvəllərə aid başqa bir mənbənin yazdığına görə, Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirib bu yerlərə sahib olan

zaman Naxçıvan şəhərində 40 nəfər bəzzaz işləyirdi [2, s. 23]. XIX əsrin 30-cu illərinə aid arxiv sənədində isə həmin dövrdə Naxçıvan şəhərində, ümumiyyətlə, toxucuların sayının 126 nəfər olduğu və Ordubadda çalışan 145 nəfər bəzzazla birlikdə isə hər iki şəhərdə 271 nəfər culfa işlədiyi xəbər verilir. XIX əsrin sonlarından bəhs edən başqa bir mənbənin yazdığına görə, o zaman Ordubad əhalisinin yarısı toxuculardan ibarət olub İrəvan və digər quberniyaların əhalisini pambıq parça ilə təmin edirdi [5, s. 59].

XIX əsrin 30-cu illərində diyarın Naxçıvan, Əlincəçay və Əylis mahallarında pambıq parça toxuyanların sayı, təxminən 300 nəfər təşkil edirdisə, həmin əsrin 80-ci illərində bir qədər başqa adla Naxçıvan qəzasının tərkibində olmuş bu üç mahalda bez toxuyan qadın toxucuların sayı 910 nəfərə çatmışdır [8, s. 104].

Ordubadda Naxçıvandan fərqli olaraq qadınlar ev şəraitində ipək parça toxuyur və ipək saplar hazırlayırdılar. Toxuculuq sənətində Ordubadın xalçaçıları və bez parça hazırlayanları ustalığ baxımından heç də Naxçıvan sənətkarlarından geridə qalmırdılar. Ordubad və ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarında toxunan parçalara xarici bazarda da böyük ehtiyac duyulurdu. Naxçıvan diyarında şəhərlərdən savayı, Dərələyəz mahalında başqa kənd yerlərindən fərqli olaraq əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Bu mahalda toxuculuq daha çox inkişaf etmişdi. Burada da, əsasən, xalça, ipək və bez parçalar toxunardı. Naxçıvan diyarında toxunan və xarici bazarda ən çox satılan parçalardan qeyd edildiyi kimi, qırmızı rəngli bez parça olmuşdur. Bez parça çox zaman daha artıq ehtiyac duyulan Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına satmağa aparılırdı [1, s. 73]. Ordubad şəhərinin 1873-cü il kameral təsvirinə əsasən K.Simirnov yazır ki, şəhər əhalisindən başqa qəzanın Nüsnüs, Əndəmiş, Kotam, Gənzə, Anabad, Kilit, Əylis Varagird kəndlərinin əhalisinin demək olar ki, hamısı ipəkçiliklə məşğul olurdu [8, s. 101].

XX əsrdə Naxçıvan iqtisadiyyatına dair tədqiqatda bölgədə ipək emalı sənayesi bəzi digər rakurslarda da nəzərdən keçirilir. Orada yazılır: “Ümumiyyətlə, 1910-1912-ci illərdə Naxçıvan qəzası kəndlərinin 32 faizi barama istehsalı ilə məşğul olurdu. Baramaçılıq Ordubad rayonu ərazisində xüsusilə geniş yayılmışdı. Rayon ərazisində olan 46 kənddən 43-də baramaçılıq az-çox inkişaf etmişdi. Həmin dövrdə Naxçıvan qəzasında baramaçılıq başqa yerlərə nisbətən yüksək məhsul verirdi. 1911-1913-cü illərdə Naxçıvan şəraitində bir qutudan 4 pud barama alınması normal hadisə hesab olunurdu...”. İpəkçilik müəssisələri ən çox Ordu-

bad (12 müəssisə), Naxçıvan şəhərlərində, Əbrəqunus və Cənnəb kəndlərində mərkəzləşmişdi [14, s. 55].

Barama istehsalının daima yüksələn xətlə inkişaf etdiyini Naxçıvan diyarının ipəkçiliyin əsas mərkəzi olan Ordubad qəzasının timsalında daha aydın müşahidə etmək olar. Rusiya-İran müharibəsinin sonlarında burada cəmi 6 pud xam ipək istehsal edilmişdisə, XIX əsrin 30-cu illərində bu göstərici 240 puda, 50-ci illərində 915 puda, XX əsrin əvvəllərində isə 5 min puda çatmışdır [8, s. 111]. Bölgə ərazisində Ordubadla yanaşı Culfa və Əylis də ipək ixracatında əsas mərkəzlərdən sayılırdı. Ümumiyyətlə, Naxçıvan bölgəsi xam ipəyin istehsalına görə Azərbaycanın bir sıra qabaqcıl bölgələri ilə eyni sırada dururdu [13, s. 59].

Qoyunçuluq və maldarlığın inkişafı Naxçıvan diyarında gön-dəri məmulatı istehsalı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bu dabbaqçılıq sənətinin inkişafına müsbət təsir edirdi. Bu sənətkarlıq sahəsi çox qədim tarixə malik olub öz başlanğıcını ibtidai icma quruluşu dövründən götürür. Zaman keçdikcə gön-dərilərin bəsit xalq üsulları ilə aşılınması tədricən peşəkar dabbaqlar tərəfindən tətbiq edilən daha mürəkkəb kimyəvi-mexaniki üsullarla əvəz edilirdi. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da əhalinin gön-dəri məmulatlarından hazırlanan məhsullara olan tələbatı çəkməçilər, sərraclər, papaqçılar, kürkçülər tərəfindən ödənilirdi. C.Mustafayev qeyd edir ki, bu sənətkarlar arasında çəkməçilər xüsusilə çoxluq təşkil edirdilər [7, s. 134]. Əldə olunan məlumatların təhlili göstərir ki, Naxçıvan diyarında gön-dəri məmulatı istehsalı ilə bağlı olan bu sənət sahələrinin hər biri geniş yayılmaqla yanaşı həm də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın 5 şəhərində-Şamaxı, Ordubad, Naxçıvan, Nuxa və Şuşa şəhərlərində fəaliyyət göstərən 136 nəfər dabbağın 50 nəfəri, başqa sözlə desək 1/3 hissəsindən çoxu Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin payına düşürdü [8, s. 129].

İllər	1832	1858	1867	1869	1894	1897	1899	1903	1910	1914
Emalatxanaların sayı	6	10	10	13	2	15	2	2	2	1
İşçilərin sayı	-	-	24	30	11	-	16	20	10	4
İllik məhsul istehsalı (rublla)	-	4460	5000	7000	900	1000	1200	2600	800	2113

Bax: Muradov V. *Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrlərin əvvəlləri)*. Bakı: Elm, 2017, 264 s.

Bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycanın digər şəhərlərindən fərqli olaraq Ordubad

şəhərində dabbaqxanalar şəhərin mərkəzində yerləşmişdir. Belə ki, Ordubad şəhərində yerləşən 12 dabbaqxana düz şəhərin mərkəzində mövcud olmuşdur. Bu da bağlara axan suyun keyfiyyətinə mənfi təsir edirdi [3, s. 112].

Naxçıvan diyarında aparıcı sənətkarlıq sahələrindən biri də dulusçuluqdur. Xanlıqda dulusçuluq da xeyli inkişaf etmişdi. Dulusçuluq xanlıqlar dövründə sənətkarlığın aparıcı sahəsinə çevrilmişdi. Naxçıvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı dövründə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin hər birində 12 nəfər dulusçu çalışırdı. Xanlığın Təzəkənd adlı yaşayış məntəqəsində Naxçıvanın hakimi Ehsan xana məxsus saxsı səhəng istehsal edən emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan xanlığının ayrı-ayrı kəndlərində 33 nəfər saxsı qab istehsalı ilə məşğul olurdu [15, s. 843].

“Qafqaz təqvimi” məcmuəsinin 1868-ci ilə aid nömrələrindən birində göstərilir ki, Ordubad şəhərindəki dulusçuluq emalatxanası yaşayış evində yerləşir və ancaq ilin isti vaxtlarında fəaliyyət göstərir. Burada istehsal edilən şirsiz qablar ancaq yerli əhalinin tələbatını ödəyir. İki dulus emalatxanasının fəaliyyət göstərdiyi 1869-cu il istisna olmaqla sonrakı illərdə Ordubadda cəmi bir dulus emalatxanası işləyirdi [10, s. 143].

Nəticə

Son olaraq tədqiq etdiyim dövrlə bağlı Naxçıvan diyarının sənətkarlığın tarixi coğrafiyası ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarlıq bölgənin daha çox iki şəhərində - Ordubad və Naxçıvanda üstünlük təşkil etmişdir. Sənətkarlığın hər hansı bir sahəsinə görə bu şəhərlərdən biri digərini üstələmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq diyarın kəndlərində də ev peşəsi sənətkarlığın bir çox sahəsi geniş şəkildə yayılmışdır. Bunlardan əsasən xalçaçılıq sənətini xüsusilə qeyd edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abdullayev A. Naxçıvanda sənətkarlığın tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci yarısı) // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2015, № 2 (67) s. 72-74*

2. *Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinası)*. Bakı: Elm, 1995, 96 s.

3. *Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər)*. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 184 s.

4. *Həbubullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*. Bakı: Azərb. SSR. EA. nəşriyyatı, 1959, 180 s.

5. Mustafayev A. *Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)*. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 s.

6. Mustafayev C. *Xanlıqlar dövründə Azərbaycan da sənətkarlıq*. Bakı: Elm, 2002, 272 s.

7. Mustafayev C. *Xanlıqlar dövründə Şamaxıda sənətkarlıq // AMEA Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər, 2009, cild 28, s.130-137.*

8. Muradov V. *Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri)*. Bakı: Elm, 2017, 264 s.

9. Muradov V. *Naxçıvan diyarında misgərlik və zərgərlik sənətinin inkişaf tarixindən // http://www.anl.az/down/meqale/az_xalcalari/2016/18/517831.pdf*

10. Muradov V. *Naxçıvan diyarında dulmuşuluq sənətinin inkişafı tarixindən (XVIII-XIX əsrin əvvəllərində) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, ictimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, № 1. 140-147*

11. *Naxçıvan tarixi, III cildə, II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.*

12. *Naxçıvan MR Dövlət Arxiv, fond 34, siyahı 5, iş 7, v. 31.*

13. Səfərli H., Hacıyeva S. *Naxçıvanda xalçaçılıq: tarixdə və günümüzdə*. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 104 s.

14. Şahverdiyev Z. *Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində*. Bakı: Elm, 2008, 264 s. pdf.

15. Шопен И. *Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231с.

Нурлана Алиева

Историческая география ремесел Нахчыванского региона в начале XIX-XX вв.

РЕЗЮМЕ

В начале XIX-XX веков, как и во всем Азербайджане, в Нахчыванском регионе одним из основных направлений занятости населения стало ремесленничество. В этот период было развито множество сфер искусства, и здесь были созданы ремесленные центры, куда собирались различные мастера. Изготовленные нахчыванскими мастерами ремесленные изделия, можно сказать, нашли свое место и славу на Ближнем Востоке. Развитие ремесленничества в Нахчыване обусловлено как спросом на производимые товары отдельных его отраслей, так и уровнем торговых связей. Наконец, можно сделать вывод об исторической географии.

Ключевые слова: *Нахчыванский регион, XIX-XX вв., Ордубад, ремесленные центры, ремесленные изделия.*

Nurlana Aliyeva

Historical geography of Nakhchivan crafts in the 19th and early 20th centuries

SUMMARY

In the 19th and early 20th centuries, as in all Azerbaijan, one of the main occupations of the population in the Nakhchivan was crafts. During this period, different areas of crafts were developed, and craft centers were created where various craftsmen came together. The handicrafts made by Nakhchivan masters have earned a special place in the Middle East. The development of crafts in Nakhchivan is conditioned by the demand for its products and the level of trade relations. Finally, in connection with the historical geography of crafts in Nakhchivan, we can conclude that crafts prevailed in more than two cities of the region - Ordubad and Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan region, 19th and 20th centuries, Ordubad, craft centers, handicrafts.*

XÜLASƏ

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də əhəlinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri sənətkarlıq olmuşdur. Bu dövrdə bir çox sənət sahələri inkişaf etmiş və burada müxtəlif sənətkarların cəm olduğu sənətkarlıq mərkəzləri yaradılmışdır. Naxçıvan ustalarının hazırladıkları sənətkarlıq məmulatları demək olar ki, Yaxın Şərqdə özünəməxsus yer tutmuş və şöhrət tapmışdır. Naxçıvan diyarında sənətkarlığın inkişafı onun ayrı-ayrı sahələrinin həm istehsal etdiyi mallara olan tələbatı, həm də ticarət əlaqələrinin səviyyəsi ilə şərtlənmişdir. Son olaraq Naxçıvan diyarının sənətkarlığın tarixi coğrafiyası ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarlıq bölgənin daha çox iki şəhərində - Ordubad və Naxçıvanda üstünlük təşkil etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan bölgəsi, XIX-XX əsrlər, Ordubad, sənətkarlıq mərkəzləri, sənətkarlıq məmulatları.*